

ילדות

אפרת אבן צור

במאמרה "מהו ילד"¹ מסבירה הפילוסופית תמר שפירו את חשיבותו של הניסיון להגדיר את מושג הילדות² ולנסח את ההבחנה בין ילדות לבגרות במסגרת ההגות הפוליטית. נקודת המוצא שלה היא המוסכמה שילד הוא מי שיש הצדקה להתייחס אליו באופן פטרנליסטי, כלומר כאילו אינו רשאי לנהל את חייו ולבחור את בחירותיו בעצמו.³ בעקבות קאנט, שאת הגותו היא מתארת כ"אנטי-פטרנליסטית", שפירו גורסת כי ככלל, מבחינה מוסרית לא ראוי להתעלם מרצונו של אחר ולבחור את בחירותיו במקומו – גם אם הוא אינו צפוי לבחור בחירות מושכלות בעצמו – אולם את האנשים מן הסוג המכונה "ילדים" נהוג להוציא מן הכלל הזה. שפירו טוענת כי החרגה זו מחייבת עיון מיוחד, ויש לבחון מה במצב הילדי גוזר הצדקה לפטרנליזם. בלי לאמץ בהכרח את הנחותיה של שפירו, מאמר זה יבקש לעסוק במושג הילדות תוך עניין מיוחד ביחסי הכוח הנרמזים ממנו, השוררים בין אלה שנהוג להגדירם כילדים לבין המבוגרים הסובבים אותם, וביחסי הגומלין בין מושגי הילדות והבגרות.⁴

ההשקפה הקאנטיאנית על מושג הילדות משמשת כאן כנקודת מוצא משתי סיבות עיקריות: ראשית, אני סבורה שהשקפה זאת היא ביטוי עיוני לתפיסות רווחות על ילדות שנחשבות בקרב רבים לאינטואיטיביות וכמעט מובנות מאליהן, חרף הספרות הביקורתית הנרחבת שנכתבה ועודה נכתבת מאז קאנט. שנית, וכפי ששפירו מיטיבה להראות, באמצעות החשיבה הקאנטיאנית על "ילדות" מחד גיסא ועל פטרנליזם מאידך גיסא, אפשר לנסח בבהירות את המתח המרכזי שמאמר זה מבקש לבחון – המתח הטמון בהצדקת הפטרנליזם העולה ממושג הילדות המקובל. הבחירה להתבסס על שפירו ולא על קריאה ראשונית בכתבי קאנט נובעת מכך שההתייחסות של קאנט לסוגיית הילדות מפוזרת בין דיונים שונים, שבחלקם הנגיעה בנושא היא שולית, משתמעת או אנקדוטלית; לעומת זאת, בעבודתה המקיפה של שפירו מוצג דיון אינטגרטיבי שהחקירה המושגית של מושג הילדות הקאנטיאני עומדת במרכזו.

תחילה אציג בקצרה את ההצעה של שפירו לבחינת המושג "ילד" ואת ניסיונה לשרטט פתרון להצדקה הבעייתית של פטרנליזם העולה ממנו, במסגרת החשיבה הקאנטיאנית. מהמסקנות של שפירו, ולא פחות מכך מהנחותיה, אגזור כמה תכונות מהותיות שנהוג לייחס לילדים, המצטרפות לכדי הגדרה ראשונית של הילדות כמושג המנוגד ל"בגרות" ול"בשלות" האנושית. לאחר מכן אתייחס לספרות ביקורתית שביקשה לערער על הייחוס האוטומטי של תכונות אלה לילדים, ולהראות כיצד ייחוס כזה מתפקד כמסד לשימור יחסי הכוח ביניהם ובין המבוגרים. טענות אלה בדבר האידיאולוגיה שמאחורי מושג הילדות הפכו זה מכבר ליסודותיה של תפיסה רווחת, גם אם שנויה במחלוקת. אבקש להראות כי כאשר מביאים בחשבון את הטענות הביקורתיות, שבה ועולה מחדש הבעיה שבהצדקת הפטרנליזם, ויתרה מכך, מתחדדת הבעייתיות של השאלה ששפירו גוזרת ממושג הילדות.

בהמשך אבקש לבחון את הטענות הביקורתיות מזווית נוספת, המציבה את מושג הילדות לא רק כנגד מושג הבגרות, אלא לצד מושגים נוספים כגון מוות, חירות ודיכוי. באמצעות זאת אבקש להצביע על שתי מלכודות שאורבות לפתחו של דיון במושג הילדות שנערך דרך האספקלריה העכשווית של ההבניות החברתיות. לבסוף, בניסיון להתמודד עם מלכודות אלה, אשוב ואפנה דווקא אל שפירו ואל היבטים מסוימים בגישתה. בתוך כך, ההגדרה של מושג הילדות שאבקש לאמץ כאן תתגלה כקרובה באופן מפתיע לגישתה, חרף הביקורת החשובה שאפשר להפנות כלפיה.

מ"אזרחים פסיביים" למחוקקי חוק הרצון: ילדות ופטרנליזם לפי קאנט
 בניסיון לנסח הצדקה למוסכמה מעוררת הקושי שלפיה ילדים הם מושאים ראויים ליחס פטרנליסטי, שפירו משרטטת קווים למושג הילד, ומצהירה תחילה כי "מושג ה'ילד' הבסיסי שלנו הוא של אדם שבאופן יסודי אינו מפותח, אך מצוי בתהליך של התפתחות". היא מציינת כי קאנט רואה בפטרנליזם כלפי ילדים הכרח ומצדיק את הפגיעה בחירותם בכותבו: "האדם [...] מגיע לעולם כשהוא לא מפותח ולכן אחרים נדרשים לבחור בעבורו".⁵ לפי שפירו, "במצבם הלא מפותח של ילדים נעוצה תחושת המחויבות שלנו [המבוגרים] כלפיהם, שכוללת מחויבות להגן עליהם, לטפחם, לחנכם ולהרביץ בהם משמעת" – לטובתם, אך ללא תלות בהסכמתם לכך. שפירו נעזרת בקאנט כדי להבהיר את המעמד הפוליטי של ילדים על דרך השלילה. בעיני קאנט, ילדים נחשבים ל"אזרחים פסיביים" – בשונה מן ה"אזרחים האקטיביים". זכאותם של האזרחים האקטיביים לחירויות פוליטיות נעוצה ביכולתם לתפקד כסוכנים מוסריים בשלים. בתפיסה הקאנטיאנית, משמעות הדבר היא יכולתו של אדם להגות במניעיו המרובים והסותרים ולשלוט בדחפיו באמצעות כינון חוק עצמי. החוק העצמי (האוטו-נומי) מיישב את הסתירות בין הרצונות השונים בסמכות הנימוקים המושכלים שמעלה ההרהור הרפלקטיבי.⁶ מחויבותו של אדם לעיקרון העולה מפעולה מכוונת כזאת היא מסממניה של הבשלות, ובתפיסה הקאנטיאנית, מחויבות זו היא שמבטיחה את עצמאותו מגורמים חיצוניים – כלומר את האוטונומיה שלו. עוד לפני שנבחן את טיב הפתרון שמציעה שפירו בעקבות קאנט, נפנה לחלץ מדבריה את אחד המאפיינים המרכזיים ביותר של מושג הילדות המשתקפים בתורתו. נראה כי ההתמקדות בסוגיית בשלותו של הילד מכוונת באופן ספציפי להתגבשות התכונה שקאנט מייחס לה חשיבות רבה: היכולת לשליטה עצמית. חוסר שליטה עצמית, המצוין כסממן מהותי של הילדות, מתואר אצל קאנט ככניעה לאינסטינקטים החייתיים שבאדם, ומכך משתמע זיהוי בין הילדי לטבעי.⁷ להשקפתו של קאנט על הילדות כמצב שבו השליטה העצמית טרם התפתחה יש השפעה מכרעת על תפיסת הילדות בתקופתנו. היא ניכרת במיוחד בשתי תיאוריות פסיכולוגיות מרכזיות של התפתחות המוסר: תיאוריית ההתפתחות הפסיכו-סקסואלית של פרויד, שהתפתחות הסופר-אגו היא גולת הכותרת שלה במובנים רבים, ותיאוריית שלבי התפתחות המוסר של קוהלברג, המבוססת במידה רבה על תיאוריית התפתחות המוסר של פיאז'ה.⁸ תיאוריות קלאסיות אלו, שאין

זה המקום לתארן בפירוט, נחשבות שונות מאוד זו מזו, אך יש להן גם מן המשותף: שתיהן מתארות מהלך התפתחותי שבו סמכות חיצונית עוברת טרנספורמציה ומוחלפת בסמכות פנימית, והשליטה החיצונית היא אבן דרך הכרחית בצמיחתה של שליטה עצמית. למעשה, שתיהן מושפעות מן התפיסה הקאנטיאנית שלפיה היכולת לפעול על פי חוק עצמי היא פסגת ההתפתחות. בנוסף, משתיהן משתמעת (בין השאר) חשיבותה של הסמכות המרסנת והכופה על הילד, הנחשבת לגיטימית רק כאשר היא מכוונת לסייע בגיבוש הסוכנות האוטונומית של הילד המתפתח.⁹

הגרסה הסוציולוגית-היסטורית לתיאוריה של פרויד על הסופר-אגו, כפי שהציג נורברט אליאס¹⁰ בספרו על תהליך הציביליזציה, מוסיפה הקשר חשוב למרכזיותו של מושג השליטה העצמית במושג הילדות הקאנטיאני. לפי אליאס, אחד היסודות המרכזיים של השינוי ההיסטורי במבנה האישיות מאז ימי הביניים הוא התפתחות היכולת והדרישה החברתית לשליטה עצמית בדחפים. במחקרו המונומנטלי על הליכות ונימוסים והשתנותם מאז המאה העשירית הראה אליאס כיצד במחצית הראשונה של האלף השני, הנימוקים שבבסיס התביעה להתנהגות נאותה הסתמכו על נוכחותם של אחרים ועל מבט חיצוני, ואילו מהמאה ה-16 אפשר לזהות שינוי דרגתי ברמת השליטה העצמית בדחפים הנדרשת מ"בן תרבות", על בסיס הנמקות בעלות אופי אוטונומי יותר. רק לאחר מאה או שתיים, לדבריו, החלה המשפחה לתפקד כאתר ההטמעה העיקרי של היכולת לשליטה עצמית, מתוך הנחה שהמבוגרים במשפחה כבר ניחנים בה. מדבריו של אליאס עולה אפוא כי הזיהוי הקאנטיאני של ילדים כמושאים טבעיים לתהליכי משמוע ולהנחלת היכולת לשליטה עצמית צמח באופן היסטורי. הניתוח שלו שופך אור גם על ההיבטים המעמדיים של ייחוס היעדר שליטה עצמית לילדים: הוא מבהיר את התפקיד של התרחבות המעמד העירוני בשינויים התרבותיים שהחלו בעליית הפיקוח החברתי והמשיכו בעליית הדרישה לשליטה עצמית בדחפים. בהקשר זה נראה כי התכונות המיוחסות כיום לילדים יוחסו בעבר למעמדות הנמוכים, ושימשו כבסיס להצדקת היחס הפטרנליסטי כלפי ההמון.

ואמנם, קאנט – כנציג בולט של ההגות הבורגנית – מחיל את המושג אזרחים פסיביים לא רק על קטינים, אלא גם על חסרי רכוש, ובכללם שוליות, משרתים, עובדי משק בית, מורים פרטיים וחקלאים שכירים. האזרחים הפסיביים תלויים באחרים – מפותחים יותר – שבחרים בעבורם את בחירותיהם ומדברים בשמם. לפי קאנט, חברי הקהילה הפוליטית מחויבים להתייחס לאזרחים הפסיביים כאל תכלית עצמם ולא לנצלם באופן אינסטרומנטלי, אך האחרונים אינם זכאים למלוא החירויות האזרחיות. לדידו, היעדר השליטה העצמית שלהם כמוה כחוסר בגרות, או במילים אחרות – ילדותיות. ישנם אמנם הבדלים בין ילדותיותם של הילדים, המתבקשת מגילם, לבין "ילדותיותם" המגונה של "האזרחים הפסיביים" האחרים, אולם שפירו מבהירה כי לפי קאנט מעמדו של האזרח הפסיבי הוא זמני במהותו, שכן באופן עקרוני כל אדם יכול לצאת מחוסר בשלות. תיאור זה מזכיר את האמירה המפורסמת של קאנט כי הנאורות היא "יציאת האדם מחוסר בגרות [Unmündigkeit] שהוא עצמו אשם בה".¹¹ הילדות, לפי קאנט, היא בגדר סטייה זמנית מהנורמה של אי-תלות, ואילו ההתבגרות – פיתוח שליטה עצמית – היא בגדר חובה מוסרית, שהעמידה בה מקנה זכויות.

מ"המצאת הילדות" להבניית הילדות: ילדים וכפופים אחרים

כסיכום ביניים נמנה כעת כמה תכונות העולות מן התפיסה הקאנטיאנית של ילדות: תלות, דחפיות וקרבה לטבע. על מאפיינים אלה, ועל היעדר השליטה העצמית הנובעת מהם, נשענה שפירו בכואה לנסח את ההצדקה לפטרנליזם הנהוג ביחס לילדים. לכך היא הוסיפה כתנאי יסודי את חוסר הבשלות ואת ההנחה המשתמעת ממנו, בדבר הבשלה ושינוי על פני זמן. הנחה משתמעת נוספת היא שבדיוק באמצעות הטיפוח והחינוך ההורי – המהווים חלק מן היחס הפטרנליסטי – ילדים מתגברים על התלות שלהם במבוגרים ומתעצבים לכדי בריות בוגרות, כלומר אוטונומיות.¹²

אם כך, לפי שפירו המבוגרים אמורים לחנך ילדים וגם להחדיר בהם משמעת, אך בהתאם לתפיסה הקאנטיאנית של מושג הילדות היא גם מדגישה שעליהם להאיר את עיני הילדים למה שהיא מכנה "הסמכות הטבעית שלהם על עצמם" ו"החירות העקרונית שלהם מסמכות חיצונית".¹³ עם זאת, כפי שהראה לאקאן בעקבות פרויד,¹⁴ את מה שקאנט רואה כחוק התבונה האוטונומי, יש לראות כנובע למעשה מהזדהות והפנמה של הסמכות ההורית החיצונית. דבריו אלה של לאקאן מזהירים מפני הנטייה להצדיק שימוש בכוח בהישענות על מושגים כמו "תבונה" או "החוק המוסרי" ולהתעלם מהרכיב הלא-רציונלי שטמון תמיד בשימוש כזה.

ואכן, קשה להימנע מן הרושם שיש מעגליות מסוימת בהצדקה שמציעה שפירו ליחסי הכוח בין ילדים למבוגרים. אין לנו אלא להיזכר שבקטגוריית "האזרחים הפסיביים" כלל קאנט גם נשים וחסרי רכוש, התלויים בבעליהם ומעסיקיהם. שפירו כותבת בצדק כי כיום ברור שהתפיסות הלא-שוויוניות שהיו מקובלות בזמנו של קאנט ושעליהן התבססה הדרת קבוצות אלו מזכויות פוליטיות, "למעשה שירתו את האינטרסים של הקבוצה השלטת". מדבריה עולה שההדרה נשענה על טיעון מעגלי: בשל התלות המאפיינת קבוצות אלו, הן לא נחשבו כבעלות קול עצמאי ויכולת שליטה עצמאית, ובכך הוצדקה ההתעלמות מקולם והמשך השליטה עליהם.¹⁵ אולם שפירו אינה מתמודדת עם האתגר העולה מכך, הקורא לבחון טענה ביקורתית זאת גם ביחס לילדים; לדידה, התכונות המיוחסות להם אמורות לשמר את ההבחנה בין ילדים למבוגרים ומצדיקות את היחס הפטרנליסטי כלפיהם, אך היא אינה בוחנת באופן ביקורתי את עצם הייחוס ואת הקשר שלו ליחסי הכוח המכוננים את הפטרנליזם.

גישה שונה בתכלית מזו של שפירו ניתן למצוא בספרה הפרוגרמטי של ההוגה והפעילה האמריקנית שולמית פיירסטון, הדיאלקטיקה של המין: בזכות מהפכה פמיניסטית.¹⁶ כפמיניסטית רדיקלית זיהתה פיירסטון את מקור האי-שוויון בין גברים לנשים בחלוקת התפקידים שמטילה על נשים את גידול הילדים והופכת אותן לתלויות בגברים. את אחד הפרקים בספרה המשפיע הקדישה פיירסטון למוסכמה בדבר הקשר בין יחס החברה לנשים ולילדים, הצביעה על קשר הדוק בין הדיכוי של שתי הקבוצות וקראה לשחרר את הילדים מיחסי הכפיפות שלהם עם מבוגרים. במרכז דבריה ניצב תיאור "המיתוס של הילדות", ונטען בו כי יש לערער על מושג הילדות המוכר כיום, המבטא תפיסות המצדיקות את שלילת החופש של ילדים.

טיעוניה של פיירסטון בפרק זה הסתמכו בעיקרם על פרשנותה לממצאיו של פיליפ אריאס, שספרו *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* פורסם רק עשר שנים לפני ספרה שלה.¹⁷ התזה שהציג אריאס בספרו זכתה ברבות השנים לביקורת רבה, אך חוללה מהפכה בחשיבה העיונית על הילדות, ובמובנים רבים שימשה בסיס לתחום לימודי הילדות המוכר כיום.¹⁸ אף שפיירסטון לא הוסיפה תרומה מחקרית משלה לממצאיו של אריאס, טיעוניה יוצגו כאן דרך האופן שבו הם מובאים אצלה, שכן היא מזוהה עם הצבתם בהקשר של הדיון ביחסי הכוח בין ילדים ומבוגרים, הרלבנטי ביותר לענייננו כאן.

לפי אריאס, מושג הילדות המוכר לנו כיום צמח באירופה בין המאה ה-15 למאה ה-18. לפני כן ילדים לא נחשבו לשונים ממבוגרים בטבעם ובצורכיהם, וחיי החברה לא התאפיינו באותה הפרדה מוסדית ותרבותית בין ילדים למבוגרים המוכרת לנו כיום: משחקים וצעצועים לא זוהו בלעדית עם ילדים, ילדים הולבשו וצוירו כמו מבוגרים ולא הוקדש להם אוצר מילים מובחן, והם השתתפו בחיים החברתיים ללא הפרדה למוסדות לימוד ייעודיים. בנוסף, ילדים לא נחשבו לבבת עינם של הוריהם וכזכאים להגנה מיוחדת, ואילו רוב המבוגרים היו תלויים כלכלית בסביבתם, משוללי זכויות ופגיעים לא פחות מהילדים – בין אם כאריסים הכפופים לפיאודל או כנשים הכפופות לגברים סביבן.

רק בהמשך, עם התפתחות יחסי הייצור וחלוקת החברה למעמדות, החלה להתגבש המשפחה הגרעינית הנשענת על סמכות אבהית ואהבה אמהית, והילדים החלו לתפוס מקום חשוב בשיח ובתרבות כסיבה להקמת המשפחה וכתוצר הראשי שלה. אז החלה להתפתח מה שפיירסטון מכנה "אידיאולוגיה של הילדות", או "המיתוס של הילדות": בשם אריאס היא מתארת כיצד ילדים בתרבות הבורגנית (ובהמשך בכלל) החלו להיתפס כשונים ממבוגרים, לא רק בגיל אלא גם במעמד, וכיצד הלך וקנה לו אחיזה הרעיון שהורים אמורים לגדל את הילדים, להגן ולהשגיח עליהם, וכי הם האחראים למעשי ילדיהם ולחיברותם. מימושו של רעיון זה, לדבריה, קיבע תלות פסיכולוגית וכלכלית מובנית של ילדים בהוריהם, הפך אותם לבלתי עצמאים מטבעם והביא להדרתם מהמרחב הגיאוגרפי והכלכלי. היבט מרכזי נוסף של השינוי היה תהליך בידוד הילדים במסגרות חינוך ייעודיות, שהשלימו את החינוך ההורי ושיקפו תפיסה של הילד כמי שיש להרביץ בו תורה ומשמעת, להכין אותו לחיים כמבוגר ולטפח את אופיו ואת הפוטנציאל הטמון בו.

פיירסטון הדגישה במיוחד את הקשר העולה מממצאיו של אריאס בין ילדות למעמד ולמגדר.¹⁹ כך למשל, ההבחנה בלבוש בין ילדים למבוגרים חלה בתחילה רק על ילדי המעמדות הגבוהים, שנתפסו כסובייקטים כפופים שיש לחנוך אותם לחיים ריבוניים, בעוד ילדים ומבוגרים מהמעמדות הנמוכים לבשו את אותם סוגי בגדים. בדומה לכך, בגדיהם של ילדי המשפחות הבורגניות היו נשיים באופיים, כך שרק אצל בנים ההתבגרות לוותה בשינוי הלבוש, ואילו ילדות ונשים לבשו בגדים מאותו סוג. לצד הבגדים, גם החינוך והקניית ההליכות מעידים לדברי פיירסטון על הדמיון בין הנשים והילדים, שהובנו כמי שנועדו להיות נתונים לשליטה גברית בשל מה שהוצג כקרבתם לטבע, טבעם הטהור והתמים, והיעדרה של יכולת שליטה עצמית.

ספרו של אריאס גרר כאמור תגובות רבות (שרובן התפרסמו רק לאחר שיצא לאור ספרה של פיירסטון), וביניהן ביקורות נוקבות על המתודולוגיה המחקרית שלו וערעור על חלק ניכר מממצאיו ומסקנותיו, שפיירסטון מציגה כעובדות. עם זאת, אי אפשר להכחיש את ההשפעה הנרחבת שהיתה לתזה שלו על עבודתם של חוקרים רבים, בעיקר בתחומי האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה והגיאוגרפיה.²⁰ אמנם חוקרים רבים אחרים יחלקו כיום על תזת "המצאת הילדות" שפיירסטון ואחרים מייחסים לאריאס, אך לגבי ההבניה החברתית של הילדות נראה כי שוררת הסכמה נרחבת: לפי רעיון זה, יש לראות את מושג הילדות כמושג הנטוע בתוך הקשר תרבותי והיסטורי ובעל זיקה הדוקה לשיח על אודותיו, לדימויים הקשורים אליו ולפרקטיקות שבהן הוא כרוך.

לפיכך, גם כותבים שלא חולקים עם פיירסטון את סגנון הכתיבה המניפסטי, הזועם והאקטיביסטי יסכימו ככל הנראה כי האופן שבו שפירו מתארת את מושג הילדות הוא תוצר של הבניה חברתית, ואינו טבעי או אוניברסלי כפי שיכול להשתמע מדבריה. אחת הדרכים לנסח ביקורת אפשרית על טיעוניה מפרספקטיבה של תיאוריית ההבניה החברתית מתמקדת בכינויי הגוף שבהם היא מרבה להשתמש: בבקשה לנסח הגדרה לילדות המצדיקה (ומגדרת) פטרנליזם כלפי ילדים, שפירו משתמשת בניסוחים כמו "איננו מקנים למילותיו של ילד את אותו משקל כמו לאלו של מבוגר", או "איננו מייחסים לילדים אחריות על מעשיהם כמו שהיינו מייחסים למבוגרים". אפשר לטעון כי השימוש התמים לכאורה בגוף ראשון רבים מעיד על היעדר רפלקטיביות של הכותבת לגבי מקומה שלה-עצמה בשעתוק תפיסות דכאניות ביחס לילדים, שכן היא אינה ממקמת את אותו "אנחנו" בהקשר חברתי והיסטורי.

ואמנם, בספרות נטען כי מושג הילדות והמשמעויות המיוחסות לו מתפקדים כמכשיר המשעתק את יחסי הכוח שאותם הם מניחים.²¹ בנקודה זו נראה אפוא כי שדה משגשג זה של כתיבה על מושג הילדות כמושג מובנה חברתית שומט את הקרקע מתחת לניסיון של שפירו להצדיק את הפטרנליזם כלפי ילדים באמצעות הישענות על המאפיינים המקובלים של המושג, ומחזיר אותנו לנקודת ההתחלה של החקירה.

ילדות, פגיעות וחירות: מלכודות בדיון על ההבניה החברתית של מושג הילדות
ההשקפה שיש להבין את מושג הילדות כחלק משיח ומצורת חיים היא מקרה פרטי של תיאוריית ההבניה החברתית, שעקרונותיה מקובלים כיום על כותבים רבים במדעי הרוח והחברה.²² לאור תיאוריה זאת, הניסיון להבין מושגים ללא התייחסות להקשרם ההיסטורי והחברתי נראה כלוקה בחסר, והתעלמות ממשמעויות הפוליטית ומהאופן שבו השימוש בהם עשוי לייצר או לשעתק יחסי כוח נראית כהיתממות או כעצימת עין. ואכן, מסתמן שזהו בדיוק הכשל בטיעוניה של שפירו אשר הופך אותם למעגליים, כפי שנטען לעיל. ובכל זאת, בניסיון לפלס נתיב חדש בהתמודדות עם הסוגיות הפוליטיות שטמונות במושג הילדות, אנסה להציג בקצרה שני סוגים של מלכודות האורבות למי שמבקש לבחון אותו לאור תיאוריית ההבניה החברתית.

ראשית, מההיגיון של תיאוריית ההבניה החברתית עצמה עולה כי לכל מושג יש בהכרח היבטים מובנים חברתית, וכי משמעותו של כל מושג (באשר הוא מושג) מתבררת מתוך שיח מסוים ופרקטיקות מסוימות. לאור זאת, המלכודת הראשונה שדיון במושג מנקודת המבט של תיאוריית ההבניה החברתית עלול למעוד אליה היא ההתייחסות למושגים האחרים הקשורים בו כמובנים מאליהם, כטבעיים, או ככאלה שאינם דורשים עיון ביקורתי בפני עצמם.

כך למשל, פיירסטון מסבירה את טענתה שחסות ההורים על הילדים היא למעשה דיכוי באמצעות האמירה ש"חירות משמעה רגולציה עצמית וחוסר תלות"; אולם נראה כי היא אינה בוחנת באופן רפלקטיבי את המושגים שבהם היא משתמשת, ובכללם מושגי החירות והתלות. אילו עשתה כן, היה עליה להתמודד עם העובדה שהזיהוי של חירות עם רגולציה עצמית נטוע בדיוק בחשיבה הקאנטיאנית שאליה היא מבקשת להתנגד.

דוגמה נוספת לקוחה מהדיון הביקורתי על מושג הילדות, שבו נטען לא אחת כי הילדות מובנית בחברה המערבית כאתר של פגיעות, לעיתים עד כדי סכנת חיים.²³ ואמנם, קשה להתכחש לכך שחלק ניכר מהשיח התרבותי במערב ביחס לילדים מוקדש להגנה עליהם, באופן שמוביל לשעתוק ואף ליצירה של פרקטיקות המגבירות את הפיקוח והשליטה של מבוגרים בילדים. אולם יש לשים לב שטענות אלה עלולות להוביל למסקנה שתפיסת ילדים כפגיעים היא שקרית, וכי לאמיתו של דבר הם אינם פגיעים כפי שנהוג להציגם. זוהי מסקנה בעייתית מכמה סיבות, בין השאר מפני שהיא לוקחת כמובן מאליו את משמעות המושג פגיעות.

תחת זאת, את הקשר בין ילדות לבין פגיעות וסכנת חיים יש להבין לא רק בהקשר של הבניית מושג הילדות, אלא גם לאור ההבניה החברתית של מושגי החיים והמוות. ייתכן שלא במקרה מפעלו הנוסף הידוע של אריאס, לבד מחיבורו המשפיע על התפתחותם היסטורית של דימויי המשפחה והילדות, עסק בתפיסת המוות, והוא הראה בו כיצד גם מושג יסודי זה מושפע מההקשר התרבותי וההיסטורי שבו הוא נידון.²⁴ כך, רק בחברה שבה מוות נתפס כשליילי באופן כה קיצוני וכאפשרות כה מאיימת, יש משמעות להתייחסות לפגיעותם של ילדים כמצב שמחייב נקיטת אמצעי הגנה ופיקוח מרחיקי לכת. בה במידה, מי שמבקש להתבונן באופן ביקורתי על ייחוס פגיעות לילדים מחמיץ חלק חשוב מהתמונה אם אינו מביא בחשבון את האינטראקציה של ייחוס מובנה זה עם התפיסה התרבותית הרואה במוות מצב זר ומאיים. דווקא מכיוון שמשמעויותיהם של מושגים שונים בתוך שיח נתון תמיד ובהכרח שזורות אלו באלו הניסיון להתבונן ממרחק ביקורתי במושג מסוים ורק בו עלול להתגלות כמלאכותי ומוגבל, באשר אינו מביא בחשבון את האינטראקציה הסבוכה בין מושגים שונים.

הקשר בין מושג הילדות למושג הפגיעות מדגים את המלכודת השנייה שברצוני לתאר: טענות המתבססות על הבנת הילדות כמושג מובנה חברתית עלולות להתיימר להתמקם בנקודת מבט היפותטית המצויה מעבר לכל שיח, ולרמוז – גם אם בלי להתכוון – לקיומה של "ילדות אמיתית" המצויה כביכול מתחת למעטה של שכבות ההבניה החברתית. כך למשל, מטענותיה של פיירסטון שתוארו לעיל בדבר הדיכוי של ילדים בידי מבוגרים, יכול בקלות להשתמע כי ללא דיכוי כזה ילדים הם למעשה בריות חופשיות מטבען, ושאם רק יניחו להם לנפשם הם יוכלו

לממש את חירותם ולהפגין את סגולותיהם המדוכאות.²⁵ המעידה של פיירסטון למלכות הזאת צורמת במיוחד, שכן היא מסתכנת בשעתוק היבט מוכר לעייפה ב"מיתוס הילדות" שהיא עצמה מבקרת – היחס הרומנטי לילדות כאל זירה טהורה שטרם הושחתה בידי החברה. בדומה לכך, גם טענות על פוטנציאל החתרנות הפוליטית הטמון בילדות – המזוהה עם חתרנות והתנגדות לסדר – מועדות להתייחסות רומנטית מובלעת אל המהות הפוויטיבית של המצב הילדי.

שתי מלכודות אלו – ההתייחסות למושג כאילו הוא מבודד ממושגים אחרים בשיח על אודותיו, והעמדה הרומזת לקיומה של נקודת מבט החורגת לכאורה מהשיח – אורבות לדיון המושגי דווקא כאשר מוסכם שמושג כלשהו הוא מובנה חברתית. הצורך להימנע מהן מוסיף מורכבות לדיון ותובע מהמשתתפים בו להיות רפלקטיביים ולגלות ערנות ביחס לעמדתם ולמקומם בשיח. כך, גם בדיון על מושג הילדות, חשוב במיוחד להימנע מן היומרה להתעלות מעל להבניה החברתית ולקלוע להוראה ה"אמיתית" שלו, ולהכיר בכך שהוא מקבל את משמעותו בתוך שיח מסוים ובתוך צורת חיים המתאפיינת ביחסי כוח מסוימים. בחלק הבא והאחרון של המאמר אתייחס למחיר שהתעלמות מסכנות אלה גובה מהעיון המושגי בילדות וביחסי הכוח בין ילדים למבוגרים, ואבקש לשרטט בזהירות כמה מסכנות ביחס למושג הילדות.

שיבה אל הילדות

בנקודה זאת נראה כי הדיון במושג הילדות, ועימו הדיון בסוגיית הפטרנליזם שהוא מעלה, ניצבים בפני כמבוי סתום: מחד גיסא, כוכור, בניסיון לפתור את הקושי שבהצדקת הפטרנליזם כלפי ילדים, שפירו נשענה על התכונות המיוחסות באופן מסורתי לילדות; מאידך גיסא, בספרות העוסקת בהבניה החברתית של מושג הילדות הוצגה הטענה שייחוס חברתי של תכונות איננו תופעה נפרדת מיחסי הכוח. לפי גישה זו, שגרסה מרחיקת לכת שלה הודגמה בעזרת טיעוניה של פיירסטון, התכונות המיוחסות לילדות הם חלק משיח המזין את יחסי הכוח ותורם לשעתוקם. מכאן נובע כי הדיון במושג הילדות מדגים את המעגל הסגור שאליו צפוי להיקלע כל ניסיון להצדיק פטרנליזם ושליטה באשר הם באופן רציונלי.

בה בעת, נטען גם כי ניסיונות כמו אלה של פיירסטון ואחרים לעסוק במושג הילדות בנפרד מההנחות המקובלות על המושג עצמו ועל מושגים קרובים אליו מועדים ללקות בדיוק בפגם שהם מבקרים: בחיפושם אחר חלופה לדיכוי וליחסי הכוח, שהם תוצר של ההבניות הסופגות את חצי ביקורתם, הם מציגים לעיתים – גם אם באופן משתמע – תפיסות בעייתיות ביחס למושג הילדות כאתר של חירות בלתי מוגבלת, שמבטאות בעצמן אידיאליזציה ורומנטיזציה של הילדות. כפי שמראה השיח הביקורתי בעצמו, תפיסות אלה מתפקדות בעצמן כמצע לדיכוי פוטנציאלי.

לאור זאת אפשר כעת לחזור לטיעוניה של שפירו ולראות שלפחות במובן מסוים, דווקא מה שזוהה קודם כנקודת תורפה בטיעוניה – השימוש בגוף ראשון רבים – מתגלה כמבט שני כבעל משמעות אפשרית שונה. מטיעוניה אמנם נעדרת התייחסות להקשר ההיסטורי והפוליטי של

אותו "אנחנו", ובמובן זה הם כאמור לוקים בחסר. אך אפשר גם לקרוא אותם כמבטאים ויתור מראש על היומרה לחרוג מן ה"אנחנו" של הכותבת ומצורת החיים שבה הם נטועים. קריאה כזאת (שאינה מחייבת לאמץ את הנחותיה של שפירו) מתווה כיוון לכותבים המבקשים להיזהר ממעידה אל המלכודות שתוארו, ומעודדת אותם לנסות למצוא דרך לתת בכתבתם דין וחשבון על כך שהם תמיד-כבר חלק מתרבות מסוימת; עליהם – ליתר דיוק, עלינו – להתעקש שלא להתיימר להתבונן במשמעות המושג (ובמשמעותם של מושגים קרובים לו) רק "מבחוץ", אלא לכתוב באופן הנטוע בצורת חיים מסוימת בלי להתכחש לה.

הדיון במושג הילדות מלמד שכאשר הקביעה החשובה בדבר האופי המובנה חברתית של מושג מובילה ליומרה לחרוג לגמרי מאותה הבניה (גם אם במרומז), עלול להיווצר נתק מלאכותי ולא פורה בין הדיון המושגי לבין צורת החיים שבה אנחנו נטועים, ושמתוכה אנחנו מוציאים לפועל הכרעות אתיות. בהקשר של מושג הילדות, בצורת החיים של כותבת מאמר זה – וכפי הנראה גם של רבים מקוראיו – אין להפריד את מושג הילדות מהפגיעות של ילדים, אשר חשופים לסכנת מוות ולסכנות אחרות, וכן מהצורך שלהם במבוגרים שיטפחו אותם ויגנו עליהם מפני הסביבה ומפני התנהגות דחפית ולא שקולה שלהם עצמם. לא פחות מכך, אין להפריד את הדיון מהטלוס של הבגרות, כלומר מרעיון ההבשלה והתפתחות היכולת לשליטה עצמית.

מכאן שעל אף הביקורת המשמעותית שהוצגה לעיל ביחס לטענותיה של שפירו, מתברר לבסוף כי מושג הילדות המשתמע מהדיון הנוכחי דומה למדי לזה שעלה מהנחותיה הקאנטיאניות, שעליהן היא מתבססת כדי להצדיק פטרנליזם כלפי ילדים. אין זה אומר שאי אפשר או שלא צריך להתבונן ממרחק ביקורתי על ההנחות הללו, ובפרט על היומרה לראותן כאוניברסליות; אך דיון המבקש להתנתק מהן כליל עלול להיות דיון המרוקן בשל כך מערכו.

דוגמה מובהקת לנתק כזה נמצאת לטענתי בטקסט העיוני-אקטיביסטי של פיירסטון, ובמובן מסוים בכל השיח האקדמי והביקורתי על הדכאנות הכרוכה במושג הילדות: אם – למרות ההסתיוגיות וההכרה באופי המובנה חברתית של מושג הילדות – מקבלים את התפיסה המדגישה את ההתפתחות ההדרגתית של יכולותיהם של ילדים, יוצא מכך שהדיון המוצג בטקסטים אלה נערך בשפה שאינה נגישה לילדים ועל גבי כמות שאין להם מקום בהן, שכן הן אינן מותאמות למאפייניהם.²⁶ כך מתקיים דיון על חירות באמצעות פרקטיקה שיש בה עצמה היבטים פטרנליסטיים.

למעשה, עם כל הבעייתיות שבכך, יש להודות שגם המאמר הנוכחי אינו מבטא התבוננות מהצד על מושג הילדות, אלא מוסיף נדבך להבניית יחסי הכוח המדירים את קולם של ילדים לטובת אלה שמדברים בשמם ועליהם. אולם אחת המסקנות שאפשר לגזור מן הטענות שהוצגו כאן נוגעת לתביעה להכיר באפקט זה של השיח ולתת עליו דין וחשבון. הכרה ביחסי הכוח אין בה כדי לשכך את המתח העקרוני הטמון במושג הילדות ולפתור את השאלות הפוליטיות המטרידות שהוא מעלה, אך יכולה להיות לה חשיבות כשלעצמה.²⁷

העובדה שמהגדרת מושג הילדות כפי שהוצג כאן משתמעים יחסי כוח שבהם אנו כמבוגרים נוקטים יחס סמכותי ופטרנליסטי כלפי אלה המכונים ילדים – גם אם מתוך תחושת אחריות

ורצון להיטיב – מעמידה רבים מאיתנו במבוכה. לאור התובנות החשובות של גישת ההבניה החברתית, ברור כי תוקף ההנחות שעליהן מבוססת ההצדקה לדיכוי כזה איננו אובייקטיבי, אוניברסלי ואל-זמני. במאמר זה ניסיתי להראות שלמרות הקרקע הרעועה הזאת, עדיין אפשר לראות את מושג הילדות – כמו שפירו – כמושג המחייב פטרנליזם. כמו שפירו, אני סבורה שאין לוותר על עיון בלתי פוסק בשאלת הלגיטימציה להפעלת הכוח הנגזרת מכך ובגבולותיו. כמבוגרים בעלי כוח המתנגדים לדיכוי והכפפה, מושג הילדות מעמיד בפנינו תביעה מתמדת והכרחית לבחינה עצמית של ממש.

הערות

אני מבקשת להודות לאהד זהבי, לחברי קבוצת הלקסיקון למחשבה פוליטית ולמשתתפי הכנס הלקסיקלי על תרומתם למחשבותי על מושג הילדות. תודה מיוחדת למיכל גבעוני, אדם אבולעפיה, איתי שניר וקורא/ת אנונימי/ת נוסף/ת שהעירו על גרסאות קודמות של מאמר זה.

1. Tamar Schapiro, "What is a Child?", *Ethics*, 109 (4) (1999): 715-738. (להלן: Schapiro, "What is a Child?")

2. בספרות נהוג להבחין בין חקר ה"ילדות", המתייחס לתפיסות החברתיות ביחס לילדים, ובין מחקר המתמקד ב"ילדים" קונקרטיים (למשל, חייהם של ילדים בתקופות היסטוריות שונות). במסגרת המאמר הנוכחי לא נעשתה הבחנה כזו בין השאלה "מהי ילדות" לשאלה "מהו ילד", שכן האופי המושגי של החקירה מטשטש את ההבחנות בין שתי קטגוריות אלה. על ההבחנה ראו למשל Michael Wyness, *Childhood and society* (Palgrave Macmillan, 2011); Hugh Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500* (Routledge, 2014). (להלן Cunningham, *Children and childhood*).

3. במקורו האטיולוגי של המונח פטרנליזם (מן המילה הלטינית *Pater*, אב) מובלעת ההנחה כי פטרנליזם הוא היחס המתבקש והטבעי בין הורה לילדיו; למרות זאת, מרבית הדיונים הפילוסופיים על פטרנליזם עוסקים בקשר שבין מדינה לאזרחיה ולא בפטרנליזם כלפי ילדים. ראו למשל, Gerald Dworkin, "Paternalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition); Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/paternalism/>; Tamar Schapiro, "Childhood and personhood", *Arizona Law review*, 45 (2003): 575

4. בשל קוצר היריעה לא יתאפשר כמובן לכסות במאמר זה את כל ההיבטים הפוליטיים הנובעים ממושג הילדות. לעיסוק בהיבטים רלבנטיים שלא מכוסים במאמר זה ראו למשל אהד זהבי, "מינוריות", *מפתח* 1 (2010): 91-103; אהד זהבי, העם העתיד לבוא: הילד והילדה בפילוסופיה של ז'יל דלוז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, בהנחיית חגי כנען (אוניברסיטת תל אביב, 2012); מיכל גבעוני, "משחק ילדים", בתוך קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי (2011 -), עורך אריאל הנדל (הקיבוץ המאוחד, 2012); Jans Marc, "Children as citizens: Towards a contemporary notion of child participation", *Childhood* 11 (1) (2004): 27-44

- Immanuel Kant, *Education*, trans. Annette Churton (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1960) p. 2.
6. הרעיון של חקיקה עצמית אצל קאנט חורג כמובן מהדיון בשאלת הילדות. לעיון בדיונו בהקשר רחב יותר ראו: עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטפיזיקה של המידות (1785), תרגם מ. שפי (מאגנס, 2002 [1932]); ביקורת התבונה המעשית (1781), תרגם י. יובל (הקיבוץ המאוחד, 2013).
7. זיהוי זה מהדהד תפיסה קלאסית אחרת של הילד, הקודמת לקאנט – תפיסתו רבת ההשפעה של רוסו. הגותו של רוסו על החינוך ציירה באופן רומנטי את הפראיות והתמימות הילדית ועיצבה עמוקות תפיסות פדגוגיות לאורך שנים, עד ימינו. קאנט אמנם לא אימץ אותה, אך נראה כי הושפע ממנה לפחות במידת מה. ראו ז'אק רוסו, אמיל או על החינוך, תרגמה א. טיר-אפלרויט (מאגנס, 2009 [1762]).
8. זיגמונד פרויד, "האני והסתם", בתוך מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות, תרגם חיים איזק (תל אביב: דביר 1966 [1923], 138–170; שקיעתו של התסביך האדיפלי, בתוך: תרבות, דת ויהדות, תרגמו נועה קול ורחל בר-חיים (תל אביב: רסלינג 2008 [1924]), 177–186; Lawrence Kohlberg, *The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages* (Harper & Row, 1984); Jean Piaget, *The moral judgement of the child* (Simon and Schuster, 1997 [1932]).
9. אף שפרויד מסתמך באופן ישיר על קאנט בתיאור הסופר-אגו, הוא מציגו כסמכות פנימית המתגבשת באמצעות הפנמת סמכות חיצונית – רעיון אשר אינו עולה בקנה אחד עם התפיסה הקאנטיאנית שלפיה מקור הסמכות הפנימית היא בתבונה האנושית (וכאמור, היכולת להיות מונחה על ידי חוק התבונה נחשבת אליבא דקאנט לסממן של בשלות). להבדלים הללו התייחס לאקאן בכתיבתו הביקורתית על קאנט. ראו למשל Jacques Lacan, *The seminar of Jacques Lacan — Book VII: The ethics of psychoanalysis, 1959-60* (New York & London: Norton Company, 1986 [1997]) (להלן Lacan, *The ethics of psychoanalysis*); Jacques Lacan, "Kant with Sade", *In Ecrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink (New York: Norton, [1963] 2006), 645-668 (להלן Lacan, "Kant with Sade").
10. Norbert Elias, *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations*. Trans. E. Jephcott (Malden, MA: Blackwell, 2000 [1939]).
11. עמנואל קאנט, תשובה לשאלה: נאורות מהי?, תרגם ידידיה פלס, בתוך הנאורות – פרויקט שלא נשלם? עורך עזמי בשארה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ז 1997 [1784]), עמ' 45–52. את המונח הגרמני Unmündigkeit אפשר לתרגם הן כחוסר בשלות והן כקטינות. מיקה לוואק-מנטי מסביר כי אטימולוגית, Mund משמעו "פה", כך שבגרות/בשלות מזוהה עם היכולת להשמיע קול (Mika LaVaque-Manty, "Kant's children", *Social Theory and Practice* 32 (3) (2006): 365-388).
12. שפירו מקדישה חלק נכבד ממאמרה לניסיון לנסח איך ייתכן השינוי שבמעבר מילדות לבגרות, והיא נעזרת לשם כך באופן מעניין בדיון של קאנט על מצב הטבע והמעבר ממנו למצב של חברה פוליטית מוסדרת, וכן בדיון על תכונת המשחקיות שהיא מזהה עם ילדים.
13. Schapiro, *What is a Child?*, 736.

14. Lacan, *The ethics of psychoanalysis*; "Kant with Sade". להרחבה ראו אפרת אבן צור, "מעשה מוסרי מתוך חירות: קריאה לאקאניאנית בפרויד ובקאנט", מארג: כתב עת ישראלי לפסיכואנליזה ד (2013): 1-16.

15. באופן דומה, החוקר אודאי סינג מהטה בוחן את הגותו של לוק והוגים ליברלים נוספים ואת הקשר שלה לקולוניאליזם הבריטי בהודו. מהטה מראה כי למרות היומרות האוניברסליות של מחשבת הנאורות, העמים הנשלטים הוגדרו כלא מפותחים, בדומה לילדים שתבונתם טרם הבשילה. מהגדרה זו נגזר כי הם אינם מוכנים עדיין להיכנס להסדרים פוליטיים וחברתיים המבוססים על הסכמה מדעת וכי מוצדק להדירם מהשלטון הדמוקרטי ולמעשה לשלוט עליהם גם ללא הסכמתם. כך, רעיון הקידמה (שמובלע בו הרעיון של התפתחות היררכית של ציביליזציות) והפטרנליזם ביחס לעמים שהתפתחותם נחשבה לא מושלמת שימשו יחדיו כהצדקה התיאורטית המרכזית לאימפריאליזם (אני מבקשת להודות למיכל גבעוני על הערה חשובה זאת). ראו Uday Singh Mehta, *Liberalism and empire: A study in nineteenth-century British liberal thought* (University of Chicago Press, 1999); John Locke, *Some thoughts concerning education and of the conduct of the understanding* (Hackett Publishing, 1996 [1712]).

16. Shulamith Firestone, "Down with childhood", *The dialectics of sex: The case for a feminist revolution* (New York: Bantam Books 1972).

Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Vintage 17 Books, 1962).

18. קנינגהם מציין בצדק שאף כי אריאס הוא המזוהה כיום עם הפרדיגמה החדשה של חקר הילדות כמבנה חברתי, נורברט אליאס הקדים אותו בכמה רעיונות מהפכניים אך לא זכה בעת פרסומו לתשומת לב דומה. Cunningham, *Children and childhood*; Elias, *The civilizing process*.

19. בהקשר זה יש לציין כי פיירסטון נחשבת לאחת מחלוצות החיבור בין כתיבה על דיכוי מגדרי לדיכוי מעמדי.

20. עוד על דיון זה ראו Allison James and Alan Prout (eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (Routledge, 2015); Cunningham, *Children and childhood* עם תזות גדולות, "זמנים (1986): 90-92.

21. ראו לדוגמה D. Devine, "Theorizing child/adult relations", Ch. 7 in *Children, Power and Schooling: How Childhood is structured in the Primary School* (Trentham Books, 2003); זהבי, העם העתידי לבוא.

22. Andy Lock and Tom Strong, *Social Constructionism: Sources and Stirrings in Theory and Practice* (Cambridge University Press, 2010).

23. Ronald Frankenberg, Ian Robinson, & Amber Delahooke, "Countering essentialism in behavioural social science: the example of 'the vulnerable child' ethnographically examined", *The Sociological Review* 48 (4) (2000): 586-611; Pia Haudrup Christensen,

“Childhood and the cultural constitution of vulnerable bodies”, In *The body, childhood and society* (Palgrave Macmillan UK, 2000): 38-59; Kristen Cheney, “Deconstructing childhood vulnerability: An introduction”, in *Childhood in Africa* 2 (1) (2010): 4-7
 Philippe Aries, *The Hour of our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death over the Last One Thousand Years*, trans. Helen Weaver (New York: Alfred A. Knopf, 1981 [1977])

25. מעניין לציין בהקשר זה הערת אגב של חנה ארנדט שבה היא מתייחסת ל"אבסורד של התייחסות לילדים כאל מיעוט נדכא הנוקק לשחרור". ראו חנה ארנדט, "המשבר בחינוך", תרגמו י. פרקש וג. גולדברג, תכלת 30 (2008): 94-113.

26. בהקשר זה רלבנטית הצעתו (הפטרנליסטית) של ניל פוסטמן, שראה את הילדות כתקופת חיים המתאפיינת בעת המודרנית בהדרה של ילדים מרזי הידע הזמינים למבוגרים בזכות הקריאה והדפוס. הדרה זאת, לטענתו, הגנה על הילדים מפני תכנים שאינם תואמים את גילם ואת כושר ההבנה שלהם. ראו ניל פוסטמן, אבדן הילדות, תרגמה י. כפרי (ספרית פועלים, 1986 [1982]).

27. הכרה זו דומה באופן מבני לרעיון הפרוידיאני-לאקאניאני שהוצג לעיל (ראו הערה 13), שזיהה את ההיבטים הדכאניים של הסופר-אגו – הרשות הפנימית המגלמת את קול המוסר והתבונה. רעיון זה אינו מבטל את חשיבות "החוק המוסרי", אך מעורר תביעה לבחינה מתמדת של הנמקות מוסריות המובאות בשם התבונה והאמת. להרחבה ראו Efrat Even-Tzur and Uri Hadar, “Agents of law: psychoanalytic perspective on parenthood practices as socially accepted violence”, *The Psychoanalytic Review* 104 (1) (2017): 65-86.

